

Алла БОДНАР
кандидат історичних наук,
асистент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Подільського державного аграрно-технічного університету,
м. Кам'янець-Подільський

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ ПРОТИ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОЇ ТА НАУКОВОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ПОДІЛЛЯ НА ПОЧАТКУ 1920-х рр.

Наукові дослідження проблематики культурного життя національних меншин Поділля, репресивної та реабілітаційної політики започатковано недавно. Зокрема наукові дослідження Рубльова О.С., Григорчука П.С., Скляренка Є.М., Савчука В.О., Завальнюка О.М., Нестеренка В.А., Жезицького В.Й. та інших розкривають маловідомі сторінки нашої держави, подаючи на розсуд громадськості своє бачення складних суспільно-політичних процесів того часу.

Причини та хід репресивних акцій науковців та краєзнавців Правобережної України, їх вплив на розгортання масового краєзнавчого руху в Україні розкрив В. Прокопчук. Він справедливо стверджував, що масштабні репресії на Поділлі спричинив сам факт перебування у Вінниці, Кам'янці-Подільському Директорії, армії УНР. Мобілізація, яка залучили до петлюрівського війська тисячі подолян, робота в державних установах УНР стала, в подальшому, причиною для політичного переслідування [1].

В. Макарова, В. Христофорова [2] вперше представили унікальний комплекс матеріалів, котрі розкрили сторінки історії вигнання з країни на початку 1920-х рр. відомих діячів інтелектуальної еліти. Серед низки прізвищ наводяться дані про репресованих подолян [3].

Результати досліджень стосовно винищення подільської інтелігенції в 1920–1950-х рр. опубліковано в збірнику статей «Репресоване краєзнавство» [4], колективних працях І. Стасюка, П. Прокопчука, В. Шептицького [5], П. Слободянюка, Ю. Телячого, Ю. Чемери [6]. Окремі дані про репресованих

подолян у 1920-х рр. подано у дослідженнях В. Нестеренка [7], В. Мацько [8], В. Савчука [9], Л. Баженова [10]. В більшості праць наукова та культурно-освітня інтелігенція Поділля згадувалася лише в контексті боротьби з «дрібнобуржуазним українським націоналізмом».

Метою статті стало дослідження механізму винищення наукової та культурно-освітньої інтелігенції на Поділлі на початку 1920-х рр.

Запроваджена політика коренізації у 20-ті – на початку 30-х років ХХ століття мала певні досягнення у культурному житті Поділля, зокрема серед національних меншин, яка направлялася на створення мережі загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних училищ, середніх навчальних закладів. Національними мовами велася робота в клубах, бібліотеках, хатахчитальнях та інших культурних установах.

У Подільському регіоні працювали єврейські, польські, німецькі культурно-освітні осередки, творчі об'єднання. У Кам'янці-Подільському діяли будинок єврейської культури, польський клуб, які проводили різноманітну просвітницьку виховну роботу, організовували дозвілля єврейського та польського населення. Для постановки вистав використовувалися дозволені п'єси єврейського репертуару. Цілком зрозуміло, що ряд творів було заборонено. Командно-адміністративна система все більше проявлялася в усіх сферах суспільного життя - політиці, економіці, національно-духовній сфері. Репертуари професійних і аматорських творчих колективів були під контролем партійних органів, ДПУ.

До приходу більшовиків Кам'янець-Подільський був столицею УНР та резиденцією С. Петлюри. Під час військових дій частина населення (добровільно чи по мобілізації) пішла до армії Петлюри. Після її розгрому та встановлення тимчасового кордону, частина подолян залишилися на території Польщі, інші нелегально повернулися в Радянську Україну. Кордон розрізав родинні зв'язки. Більшість сімей на Кам'янеччині мали зв'язок з закордоном^[11].

Значна частина вояків армії Петлюри, які походили з Нової Ушиці, теж залишила Україну, але підтримували зв'язок з сім'ями [11].

Періодичні доповідні записки, які надсилалися до Києва місцевими партійними органами та державними установами, давали характеристику політичних настроїв населення кожного району губернії, акцентуючи увагу на «петлюрівських настроях». Зокрема, у Дунаєвецькому районі «Просвіта» охопила більшість сіл [13]. У Вовковинецькому районі майже на кожному хуторі за «політичний бандитизм» розстріляний той чи інший член кожної сім'ї [14]. Польські села Городоцького району майже всі підозрювалися у контрабандистській діяльності. Періодично ліквідовувалися «шпигунські» та «диверсійні» банди [15].

У м. Деражні та ближньому с. Теперівка проживала значна кількість «української і польської реакційно-налаштованої інтелігенції, котрі проводили відкриту антирадянську агітацію» [16].

В 1921 р. в с. Савинці Солобковецького району було організовано велике повстання, в котрому брали участь більш ніж 150 осіб. Керував ним вчитель – колишній петлюрівський діяч [17]. Проскурівський район вважався базою «польського шпигунства», підтримуваного місцевим польським населенням [18].

Таким чином, місцеві органи більшовицької влади вважали населення Поділля за «політично-неблагонадійне» та «антирадянсько налаштоване».

Варто зазначити, що вже на початку 1920-х рр. більшовицька влада створила жорстоку систему політико – ідеологічного контролю над духовним життям країни [19]. Намагаючись закріпити власні позиції, керівництво держави вдавалося до цензури друку, вилучення «шкідливої літератури». Закриваються або перетворюються в хати-читальні просвітянські бібліотеки [20]. Водночас вище партійно-державне керівництво Радянської Росії та Радянської України вдалося до більш радикальних заходів.

Перша хвиля репресій прокотилася на початку 1920-х рр. Архівні документи свідчать, що підготовка до відомої науковій громадськості акції з депортації закордон опозиційної інтелігенції почалась в кінці 1921 р. Своєрідною точкою відліку стало 19 грудня 1921 р., коли було прийнято постанову Президії ВЧК про адміністративну висилку у віддалені губернії членів РСДРП (меншовиків). Одночасно на більшовицьких партійних форумах зазвучали заклики про застосування репресій не лише до кадетів, есерів, меншовиків, а і проти вчених, інженерів, лікарів, діячів культури, помічених у критиці радянської влади щодо обмеження свободи слова, свободи совісті.

Весною 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У заслухало питання «Про політичні виступи професури», погодившись на їх «планове перекидання» до інших вузів, а найактивніших – «за межі федерації». Політичні чистки і терор стали невід'ємним і ключовим методом «радянізації» інтелігенції в науково-педагогічних установах [21].

Кульмінацією операції стосовно антирадянської інтелігенції стала ніч з 16 на 17 серпня 1922 р., коли в Москві, Петрограді та деяких інших містах Росії (операція в Україні пройшла в ніч з 17 на 18 серпня) було арештовано більше 100 відомих представників науки і культури. Активна фаза операції зайняла порівняно небагато часу, вона тривала близько трьох тижнів: з середини серпня до перших чисел вересня 1922 р. [22].

1921 р. за кордон було вислано 200 представників науково- педагогічної та просвітницької інтелігенції, у тому числі 77 – з України. З них 47 – були працівниками вузів, у т.ч. 32 професори з Києва, Кам'янця-Подільського, Харкова, Одеси, Катеринослава [23]. Нищівного удару зазнала саме так звана «петлюрівська інтелігенція», тобто професорсько-викладацький склад вузів, вихованих на ідеях УНР. Звільнені професорські кафедри займали колишні студенти – члени більшовицької партії [24].

В списку інтелігенції, датованому 3 серпня 1922 р., що підлягали висилці в межах країни чи депортації за кордон, значаться прізвища подолян К. Копержинського, А. Орлова, М. Баера, Запольського, Подольського, Окисюка. Навпроти прізвища кожного було вказано: «Тип шкідливий» або «Підлягає вилученню в першу чергу» [25].

Потрапили в лещата репресивної машини і інші науковці, зокрема, працівники Кам'янець-Подільського ІНО. Був заарештований, але незабаром відпущений доцент Ю. Сіцинський. Півтора місяця просидів у камері Кам'янець-Подільського відділення Надзвичайної комісії приват-доцент П. Клепатський, були звільнені з роботи Сташевський, М. Драй-Хмара, П. Клименко, Грінченко, М. Федорів. Чимало студентів, особливо вихідців з сімей священників, були «вичищені» зі стін вузів [26]. Від звільнення могло врятувати лише зречення батьків, родичів, котре друкувалося в газетах [27].

У червні 1922 р. Кам'янець-Подільська комісія з чистки радянських установ від негідного елемента постановила звільнити з посад 82 особи, і серед них – Ф. Приймака (керівника наросвіти) як «петлюрівця», І. Флоринського (заступника керівника політосвіти) за «петлюрівські тенденції», професора ІНО історика П. Клепатського як «самостійника, що сидів в ЧК», відомого бібліотекаря М. Ясінського та інших працівників освіти [28].

Подільський губернський відділ ДПУ звинуватив працівників Вінницьких педагогічних курсів у «петлюрівщині». Вчителі під час навчання учнів використовували здобутки національної культури та традицій. Для покращення політичної роботи Вінницьких педагогічних курсів у 1925 р. проведено чистку: із 27 «попівських синків» виключено 7 і умовно залишилося 8 [29].

Найбільш небезпечними особами визнано лікаря та викладача комісаріатської школи Т. Боготську, члена Робоса, завідуючого комісаріатською школою Д. Шпановського, завідуючого трудовою школою при Гайсинському цукровому заводі С. Скотника, інспектора трудової школи Ковердинського,

котрий закінчив духовну семінарію і групував, нібито, навколо себе клерикальний вчительський елемент, завідуючого Гайсинською семирічною школою Малковського.

У 1923 р. органи ДПУ арештували групу вчителів Поділля в кількості 106 осіб. З них 25 засуджено до страти, 56 – до різних термінів ув'язнення, 25 – звільнено з роботи. Хоча керівництво Подільського губернського відділу освіти стверджувало, що після чистки від «чужого елементу» школи тепер готові до навчання дітей в «пролетарському дусі» [30], цькування інтелігенції продовжувалося.

На хвилі репресій початку 1920-х рр. було арештовано П. Клименка – професора Кам'янець-Подільського університету та голову Кам'янець-Подільського Комітету охорони пам'яток старовини. А 8 червня 1922 р. ліквідовано і сам Комітет. Всі підпорядковані йому інституції: архіви, музеї передавалися до різних установ [31]. Цим було перервано активну роботу з охорони пам'яток історії і мистецтва.

Терор став засобом соціалістичного будівництва. Інтелігенція була покарана жорстоко за несприйняття політики більшовицького насильства. Для фабрикації будь-якої «справи» у більшовиків був готовий універсальний привід – звинувачення в українському націоналізмі, «націоналістичній контрреволюції» [32].

Таким чином, початок 1920-х рр. характеризується вибіркоким винищенням інтелігенції. Водночас більшовицькі державні органи закрили ті науково-освітні установи, діяльність яких суперечила їх інтернаціональній ідеологічній позиції. У боротьбі з інакомислячою інтелігенцією Поділля радянська влада застосовувала перевірені методи державного терору: розстріли, ув'язнення, вислання та депортації звільнення з роботи та інші заходи.

Список використаних джерел та літератури:

1. Прокопчук В.С. Історичне краєзнавство Правобережної України 30-х років ХХ – поч. ХХІ ст.: від репресій, занепаду – до відродження, розквіту. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. – 600 с.; Його ж. Вплив УКК на історико-регіональне дослідництво на Кам'яначчині у другій половині 20-х рр. ХХ ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. ун-ту: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т. 14. – С. 412–422; Його ж. Творці і діяльні члени Українського Комітету Краєзнавства // Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський, 2005. – Т. 5: «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у ХУШ – на початку ХХІ ст.» – С. 212–224.
2. Высылка вместо расстрела. Депортация интеллигенции в документах ВЧК-ГПУ. 1921–1923 / Вступ. ст., сост. В.Г. Макарова, В.С. Христофорова; коммент. В.Г. Макарова. – М.: Русский путь, 2005. – 544 с.
3. Там же. – С. 97.
4. Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). – К.: «Рідний край», 1991.
5. Стасюк І.Л., Прокопчук П.П., Шептицький В.Л. Трагічні долі репресованих теофіпольців. (Реабілітовані історією). У 2-х т. – Хмельницький: «Поділля», 2000. – Т. 2. – 634 с.
6. Слободянюк П.Я., Телячий Ю.В., Чемерис Ю.С. Педагоги Хмельниччини – жертви сталінських репресій. – Частина перша. – Хмельницький, ПП «Прометей», 2005. – 288 с.: іл.
7. Нестеренко В.А. Українське вчительство Поділля в 1920–1930-ті роки: суспільно-політичний портрет // Освіта, наука, культура на Поділлі: Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський, 2003.; Його ж. «Просвіта» на Кам'яначчині в 1921–1923 рр. // Просвітницький рух на Поділлі (1906–1923 рр.). – Кам'янець-Подільський, 1996.
8. Мацько В. Сталінські репресії проти просвітян // Великий терор на Хмельниччині. – Хмельницький, 1997. – С. 65.
9. Савчук В.О. Краєзнавство Поділля ХІХ–ХХ ст. // Краєзнавство. – №14. – 1999. – С. 92.
10. Баженов Л.В. Alma mater Подільського краєзнавства. м. Кам'янець-Подільський – осередок історичної регіоналістики ХІХ – початку ХХ ст. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005.
11. ДАХМО. - Ф. Р. 926, оп. 1, спр. 23. - Арк. 17 зв. - 18 зв.
12. Там само. - Арк. 21 зв.
13. ДАХМО. - Ф. Р. 926, оп. 1, спр. 23. - Арк. 15 зв.
14. Там само. - Арк. 13 зв.
15. Там само. - Арк. 14 зв.

16. Там само. - Арк. 15 зв.
17. Там само. - Арк. 25 зв.
18. Там само. - Арк. 24 зв.
19. Шипович М.Л. Радянське керівництво та літературно-мистецька інтелігенція України: 20-ті роки // УІЖ. – 2000. – №1. – С. 100.
20. Мацько В. Сталінські репресії проти просвітян // Великий терор на Хмельниччині. – Хмельницький, 1997. – С. 65.
21. Кузьменко М.М. Система освіти в УРСР у 1920-х рр.: історико-теоретичний аспект // УІЖ. – №5. – 2004. – С. 77.
22. Высылка вместо расстрела... – С. 21.
23. Прокопчук В.С. Вказ. праця. – С. 56.
24. Кузьменко М.М. Вказ. праця. – С. 77.
25. Высылка вместо расстрела. – С. 97.
26. Прокопчук В.С. Вказ. праця. – С. 56.
27. ДАХМО. – Ф. Р. 302, оп. 4, спр. 34. – Арк. 68.
28. Нестеренко В.А. Українське вчительство Поділля. – С. 157–158.
29. Там само. – Арк. 23.
30. Нестеренко В.Л. Вказ. праця. – С. 158.
31. Савчук В. Краєзнавство Поділля ХІХ–ХХ ст. – С. 92.
32. Політичні репресії на Поділлі (20–30-ті рр. ХХ ст.). – Вінниця: «Логос», 1999. – С. 10.

Резюме: На архівних матеріалах відстежуються партійно-державні заходи згортання політики коренізації, репресії та реабілітації безневинно засуджених громадян.

Ключові слова: коренізація, репресії, реабілітація, позасудові органи, контрреволюційні злочини.